ह

हकारः व्यञ्जनेषु अष्टमवर्णभेदः। कण्ठस्थानोष्मवर्णः। "हकारं पञ्चमैर्युक्तमलःप्रांभिश्च संयुतम्। औरस्यं तं विजानीयात् कण्ठ्यमाकुरसंयुतम् शिवोक्तौ पञ्चभादिवर्णसंयोगे उरसोच्चार्य्यत्वं। तस्योच्चारणे आभ्यन्तरप्रयत्नः जिह्वाग्रेण कण्ठस्थानस्य अङ्गस्पर्शः। "अघोऽस्पृष्टायणशीघ्रमस्पृष्टाः गलस्तथेति" शिक्षोक्तेः। बाह्यप्रयत्नस्तु घोषसंवारनादो महाप्राणश्च। अस्य ध्येयरूपं कामधेनुतन्त्रात् यथा "हकारं शृणु चार्वङ्गि! चतुर्भुजगदायकम्। कण्ठलीढ्यसंयुक्तं रक्तविद्युल्लतोपमम्। रक्तवस्त्रसंयुक्तं पञ्चदेवमयं सदा। पञ्चप्राणात्मकं वर्णं त्रिशक्तिसहितं सदा। त्रिबिन्दुसहितं वर्णं हृदि भावय पार्वति!"। अस्याधिष्ठातृदेवताध्यानमुक्तं वर्णोद्धारतन्त्रे यथा "करवीरभूषिताङ्गं साट्टहासं दिगम्बराम्। अस्थिमाल्याभरणजां वरदाभयभुजेक्षणाम्। नरेन्द्रहारभूषाढ्यां जटामुकुटमण्डिताम्। सर्वसिद्धिप्रदां नित्यां धर्मकामार्थमोक्षदाम्। एवं ध्यात्वा हकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत्"। भावसन्न्यासेऽस्य दक्षपादेन्द्रियता काम्य दृष्टे पञ्चमप्रयोगे खेटःफलं दृ०र०टीकायां उक्तं यथा "नः मौख्य हस्तु खेटस्य विनयमपि च लं नः समृद्धिं करोति"। अकारादिवर्णानां प्रयोगे फलादिकं यत्र भवतीति तत्रैवोक्तं यथा "पद्यादौ गद्यवक्त्रे वचसि च सकले प्राकृतादौ यमोऽयम्" इति। एतेषां फलाधारनिरूपणमयाकारे "नायको वर्ण्यते यत्र फलं तस्य समाप्तगेत्। अन्यथा तु कृते काव्ये कवेर्भावः फलम्" तस्य प्रतिप्रसवो यथा "देवता वर्ण्यते यत्र क्वापि काव्ये कवीश्वरैः। मित्रामित्रविचारो वा न तत्र फलकल्पना। देवतावाचकाः शब्दा ये च भद्रादिवाचकाः। ते सर्वे नैव निन्द्याः स्युर्लिपितो गणतोपि वा"।

अस्य वाचकशब्दाः तन्त्रात् यथा "हः शिवो गगनं हंसो नागलोकोऽम्बिकापतिः। मकुलीशो जगत्प्राणः प्राणेशः कपिलामलः। परमात्मा त्रसो जीवः वराकः शान्तिदोऽङ्कुशः। मृगोऽभयोऽरुणःस्थाणुः कुटकुपनिवारकाः। लक्ष्मीर्हरिहरः शम्भुः प्राणसम्बिकलाटजः। स्वकोपशमनः मूली चैतन्यं पादपूरकम्। महामन्त्रीः परं नादो मेघनादो विमर्दनः। बिन्दुर्दुर्गा प्रियः शैवो मेघश्यामः महेश्वरः। दक्षपादः सदा शम्भुः गङ्गाजो वा सामसम्बलनम्" वर्णाभिधानम्। "शुक्रस्याथ हकारोऽंशुः प्राणः शान्तः शिवो विभुः। अकुलो मकुलीशश्च हंसः शून्यश्च डाकिनी। अनन्तो मकुली जीवः परमात्मा चलाटजः" इति बीजवर्णाभिधानम्। "हकारो मकुलीशोऽपि हंसः प्राणोऽङ्कुशः शिवे। महेशो मकुली चैव वराको गगनं रविः। लिङ्गं शूलो महाशून्यः प्राणश्च परमेश्वरि!" इत्यमले ८पटले।

ह अव्य० हा-ड। १पादपूरणे अमरः २सम्बोधने ३निर्योगे ४क्षेपे ५निश्चये ६निन्दायां मेदि० ७आसङ्गे च। ८शिवे पु० ९जले १०शून्ये ११आकाशे १२रक्षे १३स्वर्गे १४धारणे पु० मेदि०। १५पापहरणे १६चन्द्रे शब्दर० १७सकोपवारणे २०शुष्के च एकाक्षरकोषः।

हंस पुंस्त्री० हस-अच्-पृषो० वर्णागमः। खनामख्याते १पक्षिभेदे अमरः स्त्रियां ङीष् २निर्लोभमन्त्रे ३विष्णौ ४सूर्य्ये ५परमात्मनि "हंसं तनौ सञ्चरितं चरन्तम्" नैष०। ६मतुसरे ७यतिभेदे ८मन्त्रभेदे ९देहस्थवायुभेदे १०अश्वभेदे मेदि० ११मुनौ १२पर्वते शब्दर०। १३शिवे अमरः १४अग्निस्थते १५श्वेते हेमच०। १६विष्णुः अमरः। १७अजपामन्त्ररूपे वर्णे च "हंकारेण बाह्यतीति सकारेण विशेत् पुनः। हंसेति सततं मन्त्रं जीवो जपति सर्वदा" इति तन्त्रम्। अजपाशब्दे ८९ पृ० दृश्यम्।

हंसस्वरूपस्य भेदाः तन्त्रात् यथा "हंसाः पिशङ्गराः स्निग्धा मधुरा गुरवो हिमाः। वातश्लेष्महराश्चापि बलशुक्रकरा मताः" भावप्र० तद्धिम्बगुणाः "हंसहिम्बं परं बल्यं हृद्यं वातनाशनम्। पाके लघुतरं शीतं सर्वामयविनाशनम्" राजनि०। अस्य दर्शनादेः शुभाशुभत्वं वसन्तराजशाकुने उक्तं यथा "काष्ठासु सर्वासपि दर्शनेन हंसस्य यत्रस्य तु सर्वसिद्धिः। नाशानि हंसस्य शृणोति यस्तु प्रयान्ति नाशं दुरितानि तस्य। चौरो समं दर्शनमात्रशब्दे निधिर्द्वितीयेऽस्य भयं तृतीये। युद्धं चतुर्थे नृपतिप्रसादः स्यात् पञ्चमे हंसरवे नराणाम्। यतिभेदहंसलक्षणं परमहंसशब्दे ४२२७ पृ० द्रष्टव्यम्। प्राणस्य हंसपदार्थत्वे हेतूक्तः पदार्थादर्शे "उच्छ्वासे चैव श्वासे च हंस इत्यक्षरद्वयम्। तस्मात् प्राणस्तु हंसात्मा आत्माकारेण संस्थितः। नाभेरुच्छ्वासनिश्वासात् हृदयाग्रे व्यवस्थितः"।

हंसक पु० हंस इव कायति कै-क। १पादकटके नूपुरादौ